

Ольга ГОНЧАР,

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (Україна, Київ), honchar_o_t@ukr.net

ОБРАЗ ПЕРЕЯСЛАВА У РЕЦЕПЦІЇ М. КОСТОМАРОВА ТА А. ЯКОВЛІВА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті висвітлюються погляди істориків М. Костомарова та А. Яковліва на події, пов'язані з Переяславською радою та українсько-московським договором 1654 р. Шляхом порівняльного аналізу досліджено загальний стан вивчення спадщини обох вчених, а також джерельну базу, характер студій, особливості підходів, еволюцію поглядів, соціокультурний та суспільно-політичний контекст, який впливав на формування образу Переяслава у рецепції М. Костомарова та А. Яковліва. Результати висвітлено визначне місце дослідників у загальному розвитку української історіографії, оригінальність кожного з них.

Ключові слова: М. Костомаров, А. Яковлів, Переяславська рада, українсько-московський договір 1654 р., костомаровознавство, історико-правові студії.

Літ. 17.

Olha HONCHAR,

Ph. D in History, research scientist of the Department of Ukrainian historiography Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine), honchar_o_t@ukr.net

THE IMAGE OF PEREYASLAV IN RECEPTION OF M. KOSTOMAROV AND A. YAKOVLIV: A COMPARATIVE ANALYSIS

The article highlights the views of historians M. Kostomarov, and A. Yakovliv on the events related to Pereiaslav Rada and the Ukrainian-Moscow Treaty in 1654. Through a comparative analysis the overall status of the heritage study of both scientists, as well as spring base, character studios, especially the approaches, the evolution of perspectives, socio-cultural and socio-political context that influenced the formation of concepts of Pereyaslav in the reception of M. Kostomarov and A. Yakovliv were investigated. During the research process the conceptual and creative scientific achievements of historians in the field of the designated theme were challenged, however, differences in the degree of deepening in the theme, updating various aspects of the process of signing the Ukrainian-Moscow Treaty in 1654, differences in the assessment of consequences of accidents and the impact on the further development of historiography were revealed. As a result researchers illuminated an outstanding position in the development of ukrainian historical science, the originality of each of them according to the scientific areas they represent.

Key words: M. Kostomarov, A. Yakovliv, Pereiaslav Rada, the Ukrainian-Moscow Treaty in 1654, study heritage Kostomarov, historical and legal studio.

Ref. 17.

Ольга ГОНЧАР,

кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела украинской историографии Института истории Украины НАН Украины (Киев, Украина) honchar_o_t@ukr.net

ОБРАЗ ПЕРЕЯСЛАВА В РЕЦЕПЦИИ Н. КОСТОМАРОВА И А. ЯКОВЛИВА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

В статье освещаются взгляды историков Н. Костомарова и А. Яковлива на события, связанные с Переяславской радой и украинско-московским договором 1654 г. Путем сравнитель-

ного аналізу дослідовано загальне становище вивчення насліддя обох учених, а також джерельно-методичну базу, характер студій, особливості підходів, еволюція поглядів, соціокультурний та суспільно-політичний контекст, який вплинув на формування образу Переяслава в рецепції Н. Костомарова та А. Яковліва. В результаті освітлено видатне місце дослідників в суспільстві української історіографії, оригінальність кожного з них.

Ключеві слова: Н. Костомаров, А. Яковлів, Переяславська рада, українсько-московський договір 1654 р., костомароведення, історико-правові студії.

Лит. 17.

Постановка проблеми. В сучасній українській історіографії, яка зростає кількісно і якісно, з'являється велика кількість різноманітних напрямів. Значна їх частина є біоісторіографічними і присвячена висвітленню образів окремих істориків та комплексному аналізу їх місця в українській та світовій гуманітаристиці. Це свідчить про новий етап у розвитку історичної науки, яка цілком логічно і виправдано об'єднує свої студійні можливості з іншими науковими дисциплінами. У цьому сенсі розвиваються дослідження спадщини М. Костомарова (1817 – 1885) та А. Яковліва (1872 – 1955). Костомаровознавство є більш сформованим напрямом, адже його історія сягає більше ста років. Вивчення творчості А. Яковліва лише розгортається. Порівняльний аналіз поглядів істориків на окремі питання нашої минувшини збагатить історіографію обох напрямів. Проблема Переяславської ради 1654 р. та українсько-московських домовленостей була предметом дослідницьких інтенцій обох вчених, але під різним кутом зору. З'ясувавши спільне й відмінне у інтерпретаціях переяславських подій, ми покажемо наскільки вони залежали від політичних реалій та соціокультурних середовищ.

Аналіз досліджень. Репрезентація М. Костомаровим українсько-московського договору 1654 р. була здійснена тоді, коли ця тема не була надто популярною. Він одним з перших (після Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича) зробив спробу дати власний аналіз подіям, які змінили долю України доби Б. Хмельницького. Інтерес М. Костомарова до Хмельниччини і образу гетьмана пронизує увесь науковий шлях вченого. Створивши кілька видань «Богдана Хмельницького», історик започаткував традицію написання історичних монографій та здобув славу одного з найпопулярніших істориків своєї доби. Тому його погляди були цікавими і сучасникам, і послідовникам – всім дослідникам пізньосередньовічної історії України. Багатий джерельний матеріал, жива манера викладу, присутність автора «поза кадром» – ось основні риси костомаровського бачення Переяслава. Більшість дослідників приваблювали фактичний та документальний матеріал, представлений істориком, а також особлива манера визначного майстра романтичної інтерпретації. Однак думки М. Костомарова супроводжував й шквал критики. Скажімо, миттєвою була реакція М. Максимовича, який оцінив оригінальний стиль викладу подій, але засудив фактографічну недосконалість [17; 535]. У тому ж руслі виступив і Г. Карпов [4]. Згодом на монографію М. Костомарова «Богдан Хмельницький» опиралися і наступники, а саме, В. Антонович, М. Грушевський та багато інших. Але суто критичних праць щодо образу Переяслава у рецепції М. Костомарова не так багато. Значно гірша ситуація склалася на сьогодні з дослідженням спадщини А. Яковліва. Хоча його праці високо оцінені такими корифеями історичної науки, як Д. Дорошенко [3], Н. Полонська-Василенко [13], та сучасними дослідниками В. Потульніцьким [14], В. Ульяновським [15], В. Гораком [2], С. Кудіним [11], А. Петриком [12] та ін., однак комплексного студіювання ще не здійснено. Стосовно заявленої нами проблеми взагалі немає жодної розвідки. Найсвіжішою та найбільш повною є праця О. Яся «Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби» [17], який показав особливості

Гончар О. Образ Переяслава у рецепції М. Костомарова...

українсько-московського договору 1654 р. у рецепції істориків на тлі історіографічного та історичного контексту, але без порівняння.

Мета статті полягає у виявленні характерних особливостей поглядів М. Костомарова та А. Яковліва на проблему Переяслава і встановленні спільних і відмінних рис. Окремо приділимо увагу факторам, які впливали на формування поглядів учених у цій царині.

Виклад основного матеріалу. Переяславська рада та українсько-московський договір 1654 р. у рецепції М. Костомарова розглядається як одна із подій доби Хмельниччини. Доречно зауважити, що монографія «Богдан Хмельницький» – це плід наукових дослідів історика, який створювався понад сорок років. Зацікавившись образом гетьмана ще у молодості, десь напочатку 1840-х рр., М. Костомаров працював над ним практично до кінця життя. Остаточне рішення про написання праці про Б.Хмельницького було прийняте 15 жовтня 1843 р. Про це він пише у своєму листі до К. Сементовського [1; 76]. Перша розвідка з'явилася у 1857 р. [6], а згодом було ще три – 1859 [5], 1870 [8], 1884 рр. [9]. Кожне перевидання супроводжувалося наповнення новими джерелами, але загальне уявлення про події не зазнало суттєвих змін. Для вченого це було логічним, тому що приступаючи до написання певного сюжету, він озброювався всіма необхідними і доступними джерелами, довго і наполегливо шукав необхідні свідчення і лише після цього брався за перо. Про це знаходимо багато свідчень у його епістолії. Докладніше про це ми пишемо у одній із своїх спеціальних розвідок [1].

Передісторія Переяславського договору була написана М. Костомаровим ще у 1849 р. у Саратові. Перебуваючи у засланні, не дивлячись на заборону займатися науковою діяльністю, історик наполегливо її продовжував. Про це він написав своєму колезі Й. Бодянському, звертаючись з проханням надіслати йому «Літопис Самовидця» та подаючи критику відомих йому джерел – «Літопис Граб'янки» та «История Малороссийская или повествование о козаках вообще и прочее». В останньому він виділяє інформацію стосовно договорів Б. Хмельницького [1; 80].

Події Переяслава у висвітленні М. Костомарова мають характерні риси романтичного історієписання: занурення у звичаї, традиції та внутрішній світ героїв, поетизація, насичення діалогами та творчими домальовками автора. Спираючись на народні перекази, історик стверджує, що український народ був задоволений умовами договору. Також він схиляється до думки про складання присяги не тільки українцями, але й царськими посланцями, однак в останньому виданні це подається як остаточно недоведений факт (та й досі не вчені не прийшли до консенсусу з цього приводу). Відрізняється від думки попередників Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича характеристика ставлення духівництва на чолі с київським митрополитом Сильвестром Косовим. М. Костомаров вважає, що він негативно поставився до з'єднання з Москвою, а церква ще кілька десятків років залишалася під зверхністю константинопольського патріархату. Зокрема, позиція київського духовенства пояснюється небажанням жорстко підпорядковуватися московській владі, як це традиційно робило московське священство [17; 536]. У останньому виданні 1884 р. це положення було дещо розширене. Цікавою є характеристика київського погляду на московську віру як нетотожну українському православ'ю, а відтак духовенство остерігалось можливого «перехрещення» [17; 537].

Певна еволюція у поглядах М. Костомарова цілком зрозуміла. Історична наука не стояла на місці, вона поповнювалася новими дослідженнями, які руйнували усталені стереотипи, розширювали джерельну базу та характеризувалися здебільшого полярними судженнями, що призводило до жорстких наукових дискусій. Та й сам історик

останні двадцять років життя працював у Археографічній комісії, де опанував більшість видань «Архива ЮЗР». Тому висновки М. Костомарова у останньому виданні «Богдана Хмельницького» з приводу переяславських подій були більш обережними та науково обґрунтованими. Цьому сприяла ще й жорстка критика з боку опонентів. Вона сприймалася вченим з одного боку болісно, а з другого – змушувала аргументовано реагувати. Так, наприклад, після виходу видання 1859 р. М. Максимович у «Письмах о Богдане Хмельницком» досить жорстко критикував Костомарова. Однак той адекватно сприйняв публічний виступ Максимовича. Зокрема, в одному з листів до А. Краєвського він писав: «Минулого року п. Максимович викривав мене в деяких помилках, що закралися в мій твір «Богдан Хмельницький» та надрукував свої зауваження в Санкт-Петербурзьких Відомостях. Я спорив проти нього теж. Але тепер, займаючись справами Малоросійського Приказу, я побачив, що більшість зауважень п. Максимовича справедливі, і прошу Вас, прискорте друкування в Санкт-Петербурзьких Відомостях пояснення, в якому я приношу повинну» [1; 83].

Українсько-московські домовленості 1654 р. розглядалися М. Костомаровим і в окремих невеликих статтях. Так у 1863 р. у праці «Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий» він акцентував свою увагу на мотивації гетьмана щодо царського протекторату [7]. Зокрема, історик стверджував, що Б. Хмельницький вважав це необхідним і тимчасовим з огляду на ситуацію у державі. Тим більше він не хотів обмеження прав і вольностей козацтва, а особливо втрати Україною своєї незалежності. Об'єднання з Московією вбачалося можливим у зв'язку із спорідненістю народів. Але позиція царя щодо виконання умов договору призвела до серйозного конфлікту між державами. Передчасна смерть гетьмана не дозволила йому повести свої війська на Москву [7; 153]. До речі, вчений вважав з'єднання з Московією добровільним актом двох православних етнічних спільностей, що очевидно пов'язане з федералістичним світоглядом М. Костомарова, який склався ще у 40-х рр. XIX ст.

Однією цікавою рисою дослідницької практики М. Костомарова було обов'язкове відвідування місця описуваної події. Так сталося і з Переяславом, який вчений відвідав за два роки до смерті. Він прагнув побувати на місці, де була рада, щоб самому відчутти дух знаменитої події. Свої враження історик опублікував у часописі «Русская старина» [10].

Окремо потрібно наголосити на цензурних утисках, які супроводжували всі найпопулярніші студії М. Костомарова. Про це він дуже часто згадував у листуванні. З приводу підготовки видання 1857 р. він писав до А. Краєвського: «Будьте добрі й милостиві до мого нещасного Богдана Хмельницького: врятуйте його від фрейгангівського полону. У мене один тільки примірник цього твору, і тому, признаюсь, я сильно боюся за його цілісність в руках такого доброго приятеля, як Андрій Іванович Фрейнганг. У мене немає терпіння Василя Коріятовича, немає, до того ж, і здоров'я його, щоб знову писати свою історію, котра коштувала мені багатьох років. В «Русском Вестнике» з'являються такі статті, при яких мій Хмельницький має... право пройти у цензурні ворота. Будьте добрі, Андрію Олексійовичу, припиніть митарства бідного гетьмана. Вірогідно, І. Лажечников не піддасть його такій участі, яка припала цьому прекрасному козаку в кігтях добродійливого і мирного гернгутера» [1; 82].

Загалом, образ Переяслава у рецепції М. Костомарова є досить логічним, якщо врахувати тогочасний стан розвитку історичної науки. Необхідність створення великих синтетичних студій з історії України змусила його розглядати окреслену проблему не в окремих розвідках, а в синтетичних працях. У М. Костомарова це виглядало досить

Гончар О. Образ Переяслава у рецепції М. Костомарова...

оригінально, оскільки він пов'язав Переяславську раду і з образом Б. Хмельницького, і з добою, і з народним духом. Однак, оцінка Переяславського акту була досить поверховою і схематичною, без належної оцінки усіх важливих факторів і подій, з вибірковістю у виборі історичних джерел. Образ Переяслава у рецепції А. Яковліва (1872 – 1955) є відображенням іншого етапу у розвитку української історичної науки та самого автора як представника української зарубіжної історіографії ХХ ст. Українське історіє писання за півстолітній період зробило значний поступ завдяки дослідженням В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, І. Крип'якевича, С. Томашівського та багатьох ін. Тому порівняти погляди М. Костомарова та А. Яковліва доволі складно, однак ми все ж вдаємося до деяких паралелей.

У своїй розвідці «Договір Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.», написана з нагоди 300-річчя підписання акту, з'явилася внаслідок багаторічних історико-правових дослідів і фактично є однією з останніх в його житті [16]. Відтак, вона є плодом зрілого вченого, який пройшов складний життєвий шлях, насичений переломними подіями в історії України та її державності. Написана на вимогу часу, коли з приводу українсько-московської злуки вже було написано багато полярних розвідок, а це створювало невизначеність в оцінках сутності подій.

Вказана праця відрізняється своїм стилем у порівнянні з костомаровським. Відсутність художніх описів, емоцій, строга науковість – ось характерні риси, які кидаються в очі вже з перших сторінок. У вступному слові автор акцентує увагу на правничому аналізі цього документу [16, 7–8]. Передусім А. Яковлів дає характеристику історичних передумов договору. Перша невдала спроба Б. Хмельницького укласти союзницькі стосунки з Москвою 1648 р., перемоги і поразки 1648 – 1653 рр. у союзі з татарами, зміни в московсько-польських стосунках – все це майстерно підводить читача до думки, що Москва, насамперед, думала про власні преференції від протекції над козацькою державою. Схильність Б. Хмельницького до зміни союзника трактується однозначно як вимушена, обдумана та спрямована не на поступки щодо прав і вольностей козацтва, а на захист від Польщі. Після Генеральної ради зі старшиною гетьман задля моральних гарантій вимагав, щоб посольство на чолі В. Бутурліним склало присягу від імені царя, але той відмовив, посилаючись на відсутність повноважень і традиції. Дослідник намагається встановити подробиці царської присяги, вдаючись до джерел і з боку Москви, і з України. Врезультаті він приходять до висновку, що посольської присяги як клятви від імені царя все ж не було, швидше В. Бутурлін запевнив у непорушності царського слова. Отже, А. Яковлів завдяки розширенню джерельного поля виглядає у своїх висновках більш переконливим на відміну від М. Костомарова.

Докладно описуються події після Переяславської ради, коли обговорювалися договірні статті. На думку А. Яковліва, відсутність дипломатичного досвіду для здійснення такої справи зіграли не на користь України у подальшому оформленні стосунків з Москвою [16; 23–24]. Далі дослідник аналізує правові аспекти проекту договору, який складався у Чигирині після від'їзду царських послів до Москви. 23 статті були розміщені хаотично, однак визначали зовнішню та внутрішню свободу Війська Запорозького, а також умови його зовнішньої оборони. Пізніше вигідні для України умови будуть переглянуті у Москві [16; 26, 28, 30]. Також А. Яковлів докладно аналізує текст Переяславського договору, розбирає спірні моменти, посилаючись на різні джерела і наводячи паралельно думки своїх колег. Нарешті він підсумовує, що договір між Україною і Москвою був двостороннім і визнаним обома державами як правовий акт [16; 44]. Однак кожна з сторін мала свої інтереси, тому в Москві цар намагався вне-

сти у документ поправки, які обмежували зовнішню і внутрішню незалежність Війська Запорозького. Погодившись з Олексієм Михайловичем формально і не надаючи особливої уваги прагненням контролювати гетьмана, старшину і територію України, Б. Хмельницький все ж залишався самостійним і вбачав у Москві лише гарантію своєї незалежності від Польщі, за що Москва буде отримувати щорічну грошову данину [16; 55]. А. Яковлів погоджується з зробленими до нього висновками про епохальне значення домовленостей 1654 р. для обох держав. По-перше, вони були підтвержені першим спільним правовим актом двох різних за культурою, устроєм і населенням держав – республіки та монархії; по-друге, договір вплинув на подальшу історію їх зносин; по-третє, для Війська Запорозького вперше застосовувалися нова назва «Малоросія»; по-четверте, акт встановив номінальну васальну залежність Війська Запорозького з правової точки зору; по-п'яте, обмеження суверенітету залишалося швидше у вимогах Москви, аніж у волі Б. Хмельницького; по-шосте, актом злуки України з Москвою цей договір стали називати російські дослідники, а відтак це призвело до різночитань і розширення спектру оцінок, тому проблема є актуальною для подальших студій [16; 63–66].

Висновки. М. Костомаров та А. Яковлів – представники різних поколінь українських істориків. Тому до висвітлення образу Переяслава вони виробили і застосували різні підходи. Однак їх об'єднує бажання відобразити реальну картину подій, опираючись на різноманітний джерельний матеріал. Дослідники вдаються до докладного аналізу фактажу, вибудовуючи послідовну картину подій, а також до критики джерел. М. Костомаров не присвятив цій проблемі окремого дослідження, а висвітлив її на тлі загальної картини діяльності козацтва та Б. Хмельницького як державного діяча. Як історик романтичного напрямку він намагався показати внутрішні мотиви та емоційний стан учасників українсько-московського договірної процесу. Джерельна база М. Костомарова була обмеженою, а відтак це мало свої наслідки, і вчений неодноразово був критикований колегами. Однак це підштовхнуло його дещо виважніше оцінювати Переяславську раду в останній редакції монографії «Богдан Хмельницький».

У А. Яковліва аналіз подій 1654 р. набув характеру історико-правової студії. Те, за що критикували М. Костомарова, стало предметом дослідження А. Яковліва, отже, роботи доповнюють одна одну. Останній присвятив темі окрему працю, значно розширив коло джерел відповідно до її характеру, зосередив увагу на юридичних аспектах та встановленні наслідків укладеного між Україною та Москвою договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гончар О. Осягнення Миколою Костомаровим історичного образу Богдана Хмельницького у світлі епістолярної спадщини / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні / [ред. кол. : В. А. Смолій (голова), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський, І. Н. Войцехівська, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. С. Калакура, В. Ф. Колесник, І. І. Колесник, В. В. Кравченко, С. В. Кульницький, В. В. Масненко, О. П. Реснт, О. В. Ясь (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України]. – Вип. 23. – К. : Інститут історії України, 2013. – С. 65–92.
2. Горак В. Андрій Яковлів / В. Горак // Історіографічні дослідження в Україні : 36. наук. пр. – Вип. 11 : На пошану вченого-історика, д-ра істор. наук, проф. Рема Георгійовича Симоненка. НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2002. – С. 283–302.
3. Дорошенко Д. Нариси історії України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVIII століття) / Д. Дорошенко. – К., 1992. – 238 с.
4. Карпов Г. Костомаров как историк Малороссии / Г. Карпов. – М., 1871. – 35 с.

Гончар О. Образ Переяслава у рецепції М. Костомарова...

5. Костомаров Н. Богдан Хмельницький / 2-е изд., доп. / Н. Костомаров. – СПб. : Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – 459 с.
6. Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–290; Кн. 2. – С. 515–575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207–264; Кн. 4. – С. 529–574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323–376; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1–50; Кн. 8. – С. 315–358.
7. Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький / Н. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / [за ред. акад. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 149–155.
8. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 12 т. / Н. И. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 9 : Богдан Хмельницький / 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – 220 с.; Т. 10. Богдан Хмельницький – Т. 2. – 433 с.; Т. 11 : Богдан Хмельницький. – Т. 3. – 363 с.
9. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 20 т. / 2 изд. / Н. И. Костомаров. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1884. Т. 9 : Богдан Хмельницький : Ист. монография. – Т. 1 / 4-е изд. – 380 с.; Т. 10 : Богдан Хмельницький : Ист. монография. – Т. 2 / 4-е изд. – 448 с.; Т. 11 : Богдан Хмельницький : Ист. монография. – Т. 3 / 4-е изд. – 363 с.
10. Костомаров Н. И. Исторический памятник в Переяславле. 1654 г. / Н.И. Костомаров // Русская старина. – 1883. – Т. 38. – № 6. – С. 687–688.
11. Кудін С. Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI–XVIII ст. у працях А. І. Яковліва / С. Кудін // Вісник академії адвокатури України. – Вип. № 14. – К., 2009. – С. 50–56.
12. Петрик А. Андрій Яковлів (1872 – 1955) : нарис життя і діяльності / А. Петрик // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 14. – К. : Інститут історії України, 2011. – С. 261–270.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т. 1. До середини XVIII ст. – 3-те вид. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995. – 672 с.
14. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819 – 1991) : Навч. посібник / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.
15. Ульяновський В. Історик права і громадський діяч / В. Ульяновський // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 8–10.
16. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів. – Нью-Йорк, 1954. – 127 с.
17. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року : Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С. 524–604.

REFERENCES

1. Honchar O. Osiahnennia Mykoloiu Kostomarovym istorychnoho obrazu Bohdana Khmelnytskoho u svitli epistoliarnoi spadshchyny / O. Honchar // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini / [red. kol. : V. A. Smolii (holova), O. A. Udod (vidp. red.), D. S. Vyrskiy, I. N. Voitsekhivska, V. M. Danylenko, M. F. Dmytriienko, Ya. S. Kalakura, V. F. Kolesnyk, I. I. Kolesnyk, V. V. Kravchenko, S. V. Kulchyt'skyi, V. V. Masnenko, O. P. Reient, O. V. Yas (vidp. sekr.)]. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy]. – Vyp. 23. – K. : Instytut istorii Ukrainy, 2013. – S. 65–92.
2. Horak V. Andrii Yakovliv / V. Horak // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini : Zb. nauk. pr. – Vyp. 11 : Na poshanu vchenoho-istoryka, d-ra istor. nauk, prof. Rema Heorhiiivycha Symonenka. NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy; vidp. red. Yu. A. Pinchuk. – K., 2002. – S. 283–302.
3. Doroshenko D. Narysy istorii Ukrainy v 2-kh tomakh. Tom 1 (do polovyny XVIII stolittia) / D. Doroshenko. – K., 1992. – 238 s.
4. Karpov N. Kostomarov kak ystoryk Malorossyy / N. Karpov. – M., 1871. – 35 s.
5. Kostomarov N. Bohdan Khmelnytskyi / 2-e yzd., dop. / N. Kostomarov. – SPb. : Yzd-vo knyhoprodavtsa D. Kozhanchykova, 1859. – T. 1. – 459 s.
6. Kostomarov N. Bohdan Khmelnytskyi y vozvrashchenye Yuzhnoi Rusy k Rossyy / N. Kostomarov // Otechestvennyye zapysky. – 1857. – T. 110. – Kn. 1. – S. 200–290; Kn. 2. – S. 515–575; T. 111. – Kn. 3. – S. 207–264; Kn. 4. – S. 529–574; T. 112. – Kn. 5. – S. 323–376; T. 113. – Kn. 7. – S. 1–50; Kn. 8. – S. 315–358.

7. Kostomarov N. Kniiaz Vladymyr Monomakh y kazak Bohdan Khmelnytskyi / N. Kostomarov // Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova / [za red. akad. M. Hrushevskoho]. – K., 1928. – S. 149–155.
8. Kostomarov N. Y. Ystorycheskye monohrafyy y yssledovanya: V 12 t. / N. Y. Kostomarov. – Sankt-Peterburh, 1870. – T. 9 : Bohdan Khmelnytskyi / 3-e yzd., dop. y yspr. – T. 1. – 220 s.; T. 10. Bohdan Khmelnytskyi – T. 2. – 433 s.; T. 11 : Bohdan Khmelnytskyi. – T. 3. – 363 s.
9. Kostomarov N. Y. Ystorycheskye monohrafyy y yssledovanya: V 20 t. / 2 yzd. / N. Y. Kostomarov. – SPb. : Typ. M. Stasiulevycha, 1884. T. 9 : Bohdan Khmelnytskyi : Yst. monohrafyia. – T. 1 / 4-e yzd. – 380 s. ; T. 10 : Bohdan Khmelnytskyi : Yst. monohrafyia. – T. 2 / 4-e yzd. – 448 s. ; T. 11 : Bohdan Khmelnytskyi : Yst. monohrafyia. – T. 3 / 4-e yzd. – 363 s.
10. Kostomarov N. Y. Ystorycheskyi pamiatnyk v Pereiaslavle. 1654 h. / N Y. Kostomarov // Russkaia staryna. – 1883. – T. 38. – № 6. – S. 687–688.
11. Kudin S. Doslidzhennia istorii vitchyznianoho kryminalnogo prava KhI–KhVIII st. u pratsiakh A. I. Yakovliva / S. Kudin // Visnyk akademii advokatury Ukrainy. – Vyp. № 14. – K., 2009. – S. 50–56.
12. Petryk A. Andrii Yakovliv (1872 – 1955) : narys zhyttia i diialnosti / A. Petryk // Ukrainyskyi istorychnyi zbirnyk / Hol. red. T. Chukhlib. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, Rada molodykh vchenykh. – Vyp. 14. – K. : Instytut istorii Ukrainy, 2011. – S. 261–270.
13. Polonska-Vasylenko N. Istoriia Ukrainy. U 2-kh t. T. 1. Do seredyny XVIII st. – 3-tie vyd. / N. Polonska-Vasylenko. – K., 1995. – 672 s.
14. Potulnytskyi V. A. Narysy z ukrainskoi politolohii (1819 – 1991) : Navch. posibnyk / V. A. Potulnytskyi. – K. : Lybid, 1994. – 320 s.
15. Ulianovskiy V. Istoryk prava i hromadskiy diiach / V. Ulianovskiy // Kyivska starovyna. – 1994. – № 5. – S. 8–10.
16. Iakovliv A. Dohovir hetmana Bohdana Khmelnytskoho z moskovskym tsarem Oleksiim Mykhailovychem 1654 r. / A. Yakovliv. – Niu-York, 1954. – 127 s.
17. Ias O. Obrazy Pereiaslava v ukrainskii istoriohrafii akademichnoi doby (pochatok KhIKh – kinets 80-kh rokov KhKh stolittia) / O. Yas // Pereiaslavska rada 1654 roku : Istoriografia ta doslidzhennia. – K., 2003. – S. 524–604.

Статтю подано до редакції 02.03.2016 р.